

A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából

I. Funkció

1. A mondatnak mint a legkisebb önálló beszédegységnek a létrehozásában, jellegének a meghatározásában lényegében ugyanazok a tényezők játsszák a legfontosabb szerepet, amelyek a beszédben általában: a beszélő, a hallgató és a valóság. A különféle mondatfaj-osztályozások megfigyelése révén arra az eredményre jutottam, hogy ezek az osztályozások — akár tudatosan, akár ösztönösen — e három tényező körül forognak, s hogy emez osztályozások közti eltérések is abból adódnak, hogy egyszer az egyik tényezőt részesítik előnyben a többivel szemben, máskor a másikat. A gyakorlati eredmény a legtöbb esetben ugyanaz: öt mondatfajtát kapunk (kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő mondat), de ez vagy az a mondatfajta egyszer főtípusként, máskor altípusként, egyszer ebben, máskor amabban a csoportban jelenik meg.

A különféle mondatosztályozások az egyes mondatfajták más-más tulajdonságaira vetnek fényt, s ezért hasznos a velük való ismerkedés: jobban megismerjük általuk a mondatfajták természetét, sokoldalú összefüggését. A mondatosztályozások kritikai áttekintésével elősegíthetjük a mondatfajták nyelvtani tárgyalását. A nyelvtanírók az éppen divatos mondatosztályozást szokták átvenni, több-kevesebb elvi tudatossággal, a kiemelkedő rendszerezők pedig többnyire csak a saját felfogásuk szerinti rendszerezést ismertetik.

2. Az újgrammatikusok idején elterjedt mondatcsoportosítás volt az, amelyik a következő háromféle mondatot különböztette meg: *a*) felkiáltó mondat (Ausrufungssatz), *b*) kijelentő mondat (Aussagesatz) és *c*) kérdő mondat (Fragesatz). A felkiáltó mondatot mint affektív mondattípushoz számították az érzelmi mondatot (Gefühlsatz) és az akaratimondatot (Wunsch-satz). Ez a mondatfelosztás található WUNDTnál,¹ BRUGMANN-nál,² nálunk Wundt nyomán GOMBOCZNÁL,³ sőt egyik nem régi középiskolai tankönyvünkben is.

E mondatfelosztás bevallottan a pszichikai alapfunkciók szerint történik, a valóságban azonban történelmi jellegű felosztás. Ha egy kicsit meggondoljuk ugyanis, hogy melyik három fő lelki funkció felelhet meg a három mondatfajtának, rögtön felismerjük, hogy ilyen

¹ W. WUNDT, *Völkerpsychologie. Die Sprache II* (1900.), 248—72.

² KARL BRUGMANN szerint: „Der Satz kann seiner psychischen Grundfunktion nach Ausrufungs-, Aussage- und Fragesatz sein. Dies ist überall die sich zunächst bietende und natürlichste Einteilung der Sätze. Diese drei Satzarten mangeln keiner Sprache und waren überall von uridg. Zeit her vorhanden” (Kurze vergl. Gramm. 647).

³ GOMBOCZ ZOLTÁN, *Syntaxis* (1951. levonat) 19—23.

három lelki funkció nem létezik. Vajon milyen lelki funkció felel meg a kérdő mondatnak? Ellenben a hármas beosztás — az újgrammatikus tanítás szerint — megfelel a mondatfajok kialakulási sorrendjének: az érzést vagy akaratot kifejező felkiáltó mondatok jöttek létre először, később keletkeztek a kijelentő mondatok, és legutoljára a kijelentő mondatok meglétét feltételező kérdő mondatok. E mondatfelosztás tehát történeti szempontú (mi itt most nem tudunk és nem is akarunk állást foglalni a tekintetben, hogy megvan-e a történeti igazsága), és lényegében megfelel a három mondat végi írásjelnek: a pontnak, a felkiáltójelnek és a kérdőjelnek. Mindenesetre érdekes az írásjeleknek és a történetiségnek ez az egybeesése, s a helyesírás szempontjának gyakorlati jellegét tekintve nem is csodálkozhatunk, ha még a legutóbbi időig is kitartott, többek között tankönyvekben is.

E mondatfelosztásnak kétségtelen hibája, hogy a felkiáltó mondat kategóriájába egymástól lényegesen különböző mondatfajtákat gyömöszöl bele, ugyanakkor a kérdő mondat elkülönítése a pszichikai funkció alapján nem megnyugtató. Erre élesen rámutatott ANTON MARTY,⁴ de már HERMANN PAUL is rátapintott e felosztás gyengéjére, arra, hogy az alapja nem közös.⁵

3. Egy másik felosztás következetesebben a lelki élet hármasságát, az értelmi, érzelmi és akarati világot vette és veszi alapul, és *a*) kijelentő, *b*) felkiáltó vagy érzelmi és *c*) kívánó vagy akarati mondatokat különböztet meg. A harmadik kategóriába a felszólító, az óhajtó és a feleletet kívánó, vagyis kérdő mondatokat sorolja. Az egyéni lelki élet, a tudat előtérbe helyezése és a nyelv kommunikatív funkciójának a háttérbe szorítása jellemzi ezt a felosztást. E felosztásnak megvan az az előnye, hogy a maga nemében következetes. Az akarati mondat kategóriája nagyon tág, de ezt a nehézséget nemegyszer úgy játsszák ki, hogy a háromféle kategórián belül végül is négy mondatípust különböztetnek meg.⁶

Mások a kérdő mondatokat mint a lelki indíték szerint keverék kategóriát fogják fel (értelmi + akarati, esetleg még + érzelmi indítékú kategóriának), és a másik három mellé negyediknek állítják oda.⁷ A kérdő mondatban kétségkívül megvannak az említett mozzanatok. Éppen ez az oka annak, hogy a kérdő mondatot oly gyakran használják más funkcióban. (Erre alább vissza-

⁴ A kérdő mondatok „bilden ja nur eine besondere Gruppe von Befehl- oder Wunschsätzen, wodurch dem Hörer der Wille zu einer gewissen Mitteilung an uns suggeriert werden soll.” (ANTON MARTY: *Psyche und Sprachstruktur*. 1940. 205.) Egyébként Martynál a parancsoló, óhajtó, kérdő és felkiáltó mondat közös kategóriába kerül emotív mondat címen, szemben állva a kijelentő mondattal és a fiktív beszédet kifejező mondattal (uo. 17).

⁵ H. PAUL, *Prinzipien*³ 121.

⁶ Nálunk KLEMM Magyar történeti mondattana lehet erre jó példa: „Az egyszerű mondat felosztásának az ember hármásirányú lelki működése: a *gondolkodás* (ismerés), az *érzelem* és az *akarat* alapján kell történnie. E szerint megkülönböztetünk *kijelentő mondatokat*, amelyekkel valamely ismeretünket, tudomásunkat közöljük, *felkiáltó mondatokat*, amelyekkel valamely érzelmünknek adunk kifejezést, *kívánó mondatokat*, amelyekkel azt fejezzük ki, hogy valamely ténynek megtörténését vagy megtörténtét akarjuk vagy nem akarjuk, és *kérdő mondatokat*, amelyekkel azt fejezzük ki, hogy valamit tudni akarunk (Magyar történeti mondattan I, 1928. 10).

⁷ A kérdő mondat bonyolult jellegére, értelmi, érzelmi és akarati mozzanatokat egyaránt felmutató természetére rámutatott SIR ALAN GARDINER, *The Theory of Speech and Language*. Oxford, 1932. 303; JOHN RIES, *Was ist ein Satz?* 84; CH. BALLY *Traité de stylistique française* 1951³. 259. Nálunk így jár el BÁRCZI GÉZA, *Bevezetés a nyelvtudományba* 1953. 41.

térünk.) A keverék kategória felvételének a szükségessége mutatja, hogy milyen nehéz a lelki funkció szerint „tisztá” kategóriát kapni.

Az értelmi, érzelmi és akarati világ nem határolható el élesen egymástól, s végeredményben minden megnyilatkozásban vannak értelmi, érzelmi és akarati mozzanatok. A legtárgyilagosabb kijelentést is közlésvágy sugallja, hatni akarás a világra és érzelem kíséri. S az érzelem- vagy az akaratközvetítés is, mihelyt beszéd útján történik, csak az értelem síkján, értelmes, jelentéssel bíró szavak segítségével lehetséges. E megfontolások alapján egyesek teljesen el is vetik az egyéni lelki indítékok alapján történő mondatfelosztást.

4. Mint említettük, a mondatnak is, mint a beszédnek, három dimenziója van: a beszélő, a hallgató és a valóság. BÜHLER ezen az alapon osztályozta a mondatokat is: vannak olyan mondatok, amelyeknek elsődleges céljuk az, hogy a valóságot minél hívebben ábrázolják (Darstellung), vannak olyanok, amelyek főleg a beszélő lelkivilágát fejezik ki (Kundgabe, Ausdruck), és végül, melyek főleg arra valók, hogy a hallgatóban valamilyen aktív reakciót váltssanak ki (Auslösung, Appell).⁸ Ezt az osztályozást elfogadja GARDINER.⁹ Mint látjuk, az eredmény majdnem ugyanaz, mint az egyéni lélektani indítékok alapján történő osztályozásnál. E meglepő hasonlóság magyarázata az, hogy az egyéni lélek három-négy területe nagyjából megfelel a három nyelvi dimenzióknak: az értelem a valóságot tükrözi, az érzelemlátás a szubjektumot, beszédről lévén szó, a beszélő szubjektumát tölti ki, és az akarati világ kifelé hat, mások felé, beszédről lévén szó, a hallgató felé. Különbség azonban mégis van, s ez az óhajtó mondat besorolásában mutatkozik. Az óhajtó mondat vágyat, akaratot fejez ki, s ezért az akarati mondatok közé tartozik, de az általa kifejezett vágy nem hívja fel a hallgatót reakcióra, sem tettét, sem feleletet nem vár segítségével a beszélő. A nyelvi dimenziók szemszögéből az óhajtó mondat a felkiáltó mondat felé esik közös kategóriába, hiszen a szubjektum önkifejezésének az eszköze. Később látni fogjuk, hogy az óhajtó mondatot e kétféle felosztás két különböző aspektusból világítja meg, mind a kettő jogosult, s végeredményben azt jelzi, hogy az óhajtó mondat is külön kategória. E felosztás hátrányát mi nem azt rójuk fel, amit mások, hogy a három dimenzió nem választható el élesen, hiszen már az előbbi felosztásnál is láttuk, hogy az egyik vagy másik kategóriába való besorolás csak azt jelenti, hogy valamely mondatfajtnál az egyik jegy tipikusabb és jellemzőbb, mint a másik.¹⁰ Inkább azt kifogásoljuk, hogy a kérdő mondat, amely pedig kétségtelenül az egyik legjellegzetesebb mondatfajta, ismét alkategória lett. Hol van a hiba forrása? A valóság, a beszélő és a hallgató szempontjának az érvényesítése kétségtelenül helyes: e három tényezőnek a beszédben való döntő szerepe elvitathatatlan.¹¹ Az elnagyolt kategorizálás forrása az, hogy e három tényező

⁸ KARL BÜHLER, *Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes*: Indg. Jahrbuch 6 (1918.) 111; Sprachtheorie 1934. 28. Bühler osztályozása KRETSCHMERÉRE megy vissza, aki szerint van Gefühls-, Aufforderungs- und Aussagesatz.

⁹ I. m.

¹⁰ Nálunk PAIS DEZSŐ az ősmondatok természetét fejtegetve a *Madár! Mama! Oroszlán!* egyszavas mondatok különböző értékére mutat rá (MNy. XLVI, 197). PAPP ISTVÁN a Bühleri felfogás alapján elemzi a *Süt a nap* mondatot, amelynek mindhárom funkciója meglehetősen különböző beszédhelyzetben és situációban (MNy. XLVIII, 99).

¹¹ RIES mereven tagadja a hallgató szerepének fontosságát (Was ist ein Satz? 44 kk.). Felfogása a hallgató szerepének a félreértésén alapul. A hallgató szerepén nem azt kell értenünk, hogyan viselkedik a beszéd folyamán, hanem azt, hogyan befolyásolja a mondatalkotást a beszélőn keresztül: milyen magatartást vár a beszélő a hallgatótól,

szerepét külön-külön és egymással szembeállítva érvényesítik a mondatok felosztásakor.

5. A mondat meghatározásában egyik fontos alkotóelemnek tekintik újabbban a valósághoz való viszonyítást. Ez nem csupán annyit jelent, hogy a mondat a valóságra vonatkozik, hogy valamilyen viszonyban van a valósággal, mert ezt a szóról is el lehet mondani, hanem azt, hogy a beszélő a mondatban állást foglal a valósággal szemben.¹² A valósághoz való viszony a RIES-i értelmezés szerint is azt jelenti, hogy az ember a valóságról állít valamit, kívánja azt, vagy érdeklődik iránta, tehát a mondat definíciójának a kifejtése révén a mondatfajtákhoz jutunk el.¹³ A mondatfajták alapminősége lényegében nem is más, mint a mondat beszédbeli funkciójának, azaz *k o m m u n i k a t í v* és *m o d á l i s* (úgy is mondhatnánk, hogy informatív) funkciójának az alapminősége. Ha tehát a beszélőnek a valósághoz való szubjektív állásfoglalása szerint osztályozzuk a mondatokat, lényegében akkor is az előbbi mondatfajtákat kapjuk, de némileg más összefüggésben.

E mondatosztályozásnak egyik leegyszerűsített válfaja az, amely két alapkategóriát különböztet meg: 1. Az egyik fő csoportba tartoznak az ítéletmondatok, azaz elsősorban a kijelentő mondatok. Ezek logikai ítéletet foglalnak magukba, az igaz vagy nem-igaz kritériuma érvényes rájuk, a valóságra mint ténylegességre vonatkoznak. 2. A másik fő csoportba a nem ítéletmondatok tartoznak. Ezek a kérdéses (bizonytalan), az akart és óhajtott valóságot fejezik ki (kérdő, felszólító és óhajtó mondatok).¹⁴ A felkiáltó mondatok az ítélet szempontjából kétféleképpen viselkednek. Vagy csak érzelmileg színezettek, s az igaz vagy nem igaz kritériuma

mit tesz fel róla, s e szerint milyen célból beszél. RIES nem ismerte fel kellően a nyelv társadalmi szerepét, ez látszik a következő megfogalmazásából: „Das innere Wesen keines Dinges wird davon bestimmt, welchen Eindruck es auf einen Betrachter macht oder welche Wirkung es auf ihn ausübt — das ist ein bloßes Akzidenz. Die Eigentümlichkeiten, die Sonderart eines Werks und alle seine charakteristischen Eigenschaften liegen ausschließlich in ihm selbst, nicht in irgend etwas außer ihm” (i. m. 45). Ezzel szemben tudjuk — különösen a marxizmus jóvoltából —, hogy még a biológiai létezők sajátosságait is környezetük alakítja ki, környezetükre vonatkoztatva léteznek úgy, ahogy léteznek, pl. a sas hegyes karma és csőre éppen a zsákmányra nézve olyan, amilyen, azaz „wird davon bestimmt . . . welche Wirkung es auf ihn [jelen esetben a zsákmányra] ausübt”. Még inkább így van ez a nyelv esetében, amely nem is olyan önálló létező, mint valamely biológiai lény, hanem csak a társadalmi érintkezés terméke és ennek eszköze, csak egy adott társadalomra vonatkoztatva létezik, s funkcionálásához legalább két ember kell: egy beszélő és egy hallgató.

A hallgató szempontjának a figyelembevételét feltétlenül helyeselni kell, ahogy BÜHLERNÉL és GARDINERNÁL tapasztalható.

¹² RIES kifogásolja STERNNÉL a „Stellungnahme” kifejezést, mert szerinte a kérdő mondatban nincs állásfoglalás, a kérdő mondat éppen egy nem-állásfoglalás (i. m. 77—8). Ries nem vette észre, hogy a nem állásfoglalás is állásfoglalás. A valósághoz való viszony különben sem szerencsés kifejezés, mert a szó is a valóságra vonatkozik. A mondatban a beszélő úgy vonatkoztatja mondanivalóját a valóságra, hogy egyúttal a hallgatót is figyelembe veszi. Ez a mozzanat a pusztán szó esetében nincs meg, ez csak a mondat sajátja.

¹³ Nálunk SZINNYEI JÓZSEF így határozta meg a mondatot: „A mondat a beszédnek olyan szakasza, amellyel valamit kijelentünk, kívánunk vagy kérdezzünk” (Nyr. XXI, 109).

¹⁴ Ez az osztályozásmód található meg lényegében már ALCUINNÁL, aki az ítéletformákkal (affirmatio és negatio) szembeállította a kérdést, a parancsot, a kérést és a megszólítást, mint „non ad dialecticos, sed ad grammaticos pertinentes” mondatformákat (WUNDT, i. m. 249).

vonatkoztatható rájuk, azaz ítéletet és érzelmet fejeznek ki együtt, vagy az igaz vagy nem igaz kérdést nem lehet föltenni velük kapcsolatban, s ekkor pusztán érzelmet fejeznek ki, valamely tárgyhoz kötve (*A kalapom!*) vagy anélkül (indulatszóval: *Oh!*). Ez utóbbiak nem ítéletmondatok.¹⁵

6. Osztályozhatjuk a mondatokat abból a szempontból is, hogy milyen magatartást váltanak ki a hallgatónak, illetőleg hogy mi a szándéka a beszélőnek a hallgató magatartása szempontjából. Lehet a beszélő szándéka az, hogy a hallgató valamit tudomásul vegyen, igaznak vagy nem igaznak tartson (kijelentő mondat), hogy a hallgató valamit megtegyen (felszólító mondat), vagy a hallgató felvilágosítást adjon (kérdő mondat). A felkiáltó mondatnak is megvan a maga sajátos célja és hatása: a mondat tartalmának tudomásul adásán kívül a beszélő érzelmi magatartásának a feltárása és megismertetése,¹⁶ illetőleg együttérzés felkeltése. Itt tehát nem elég a megértés, a mondat tartalmának a tudomásulvétele, a beszélőnek a valósághoz való érzelmi viszonyát kell a hallgatónak tudomásul vennie, illetőleg a beszélő lelkiállapotához hasonlóan kell hangolódnia. A felkiáltó mondatot két síkon egyszerre lehet „igaz”-nak vagy nem „igaz”-nak tartani. *Milyen szép a ruhád!* Ez a mondat lehet valóságosan igaz, ha a ruha tényleg szép. Ezzel szemben: lehet, hogy a hallgató nem azonosítja magát a beszélő szubjektív álláspontjával, nem tud együttérzeni a beszélővel (jelen esetben a lelkesedés nem terjed ki rá, sőt helyteleníti). Látjuk, ez már nem logikai ítélet, hanem erkölcsi ítélet, ítékezés. Végül megemlíthetjük, hogy a felkiáltó mondatnál kapcsolatban még egy igaz — nem igaz állásfoglalás is lehetséges: a hallgató úgy látja, érzi, hogy a beszélő nem őszintén lelkesedik, csak színleli a lelkesültséget. Ebben az esetben tehát ismét nem a mondat tartalma a nem igaz, hanem a beszélő szubjektív állásfoglalása, az érzelme. Ezt a szubjektív érzelmi álláspontot mindig egy külön mondatnál lehet nyelvilag kifejezni. Az előbbi mondat esetében az objektív módon kifejezett tartalom ez: *Szép a ruhád.* A szubjektív tartalom, amely

¹⁵ GARDINER kategorikusan kizárja annak a lehetőségét, hogy a felkiáltó mondatokra alkalmazzuk az igaz vagy nem igaz kritériumát (i. m. 295). GEORG KLAUS meg említi a felkiáltó mondatot (Einführung in die formale Logik. Berlin, 1958. 28). MORITZ REGULA szerint a mondat nyelvi kifejezése egy állásfoglalással jellemzett gondolat-tartalomnak. Ez az állásfoglalás szerinte ötféle lehet, s ennek az öt gondolat-dimenzióknak felel meg az ötfajta mondat: a) ítéletmondatok, b) kívánságmondatok, c) fantáziamondatok, d) kérdő mondatok, e) szemléletmondatok. A kérdő mondatokban ítélet-, kívánság- és fantáziaelemek keverednek, a szemléletmondatok az előbbiektől tartalmához való érzelmes viszonyulást fejeznek ki. (Grundlegung und Grundprobleme der Syntax. Heidelberg, 1951. 23. Vö. még ugyanő: Grammaire française explicative 40.) M. REGULA tehát elsősorban a gondolkodásnak és a valóságnak a viszonya alapján osztályozza a mondatokat, ezért az érzelmi mondatok nem külön típus nála, hiszen ezek is ítéletet fejeznek ki (nagy részt!). Viszont külön kategória Regula mondatfajtái között a fantáziamondat — E. LERCH (Vom Wesen des Satzes . . . : Archiv für die gesamte Psych. 1938. 149) és A. MARTY (i. m. 17) nyomán —, mert ebben egy másféle állásfoglalás tükröződik a valósághoz: hiányzik belőle a meggyőződés-mozzanat. A fantáziamondat felvétele mutatja, hogy teljesen az egyéni tudat határain belül mozog ez a mondat szemlélet. A fantáziamondatnak egyébként semmi formai kritériuma nincs. A fantáziamondatokkal kapcsolatban felvehető, hogy ítéletet fejeznek-e ki. KLAUS szerint egy ítéletnek nem kell közvetlenül a valóságra vonatkoznia, az vonatkozhat többszörös áttétellel is a valóságra. Eszerint ítélet kifejezését láthatjuk a matematika tételeiben és az irodalmi művek kijelentő mondataiban is (i. m. 130). Ez a megoldás azért megnyugtató számunkra, mert ha a logikus sem kényszerül a fantáziamondatokat különösebben elkülöníteni a kijelentő mondatoktól, akkor a nyelvész még kevésbé tekintheti ezt feladatának.

¹⁶ Vö. ПЕШКОВСКИЙ, Русский синтаксис в научном освещении 356.

mintegy ráakódik az objektívre, így fogalmazható meg: *Nekem nagyon tetszik*. A felkiáltó mondatban, hacsak nem pusztá érzelmet fejezünk ki, például egyetlen indulatszóval: *Oh! Jaj!*, mindig megtalálható a kettős réteg: az objektív tartalom és a szubjektív állásfoglalás rétege, s a hallgató mind a kettőhöz külön viszonyulhat, esetleg az egyikhez helyeslő, a másikhoz helytelenítő magatartással. Ez a kettős viszonyulás bizonyíték amellett, hogy a felkiáltó mondat külön mondattípus, s éppen ennek a kettős viszonyulásnak a megléte vagy meg nem léte húz határvonalat a kijelentő és a felkiáltó mondat közé. (Mint később látni fogjuk, van formai kifejező eszköze is az érzelmi magatartásnak, s ez legprimitívebb formájában az intonáció.) A hallgató magatartása és a beszélő célja szempontjából a felkiáltó mondat **közös kategóriába kerül a vágyat kifejező óhajtó mondat**.¹⁷

7. Rugalmasabb felosztáshoz jutunk, ha a beszélő, a hallgató és a valóság szempontjának az érvényesítése közben e szempontokat nem tekintjük egyszerűsített kategóriaalkotónak, hanem azt nézzük, hogy e három szempont együttes alkalmazása alapján milyen különböző mondattípusok jönnek létre. Figyelembe vesszük ezek szerint a beszélő lelki indítékát, a hallgatónak a beszélő szándéka szerinti magatartását, a mondat tartalmának a valósághoz való viszonyát. Így megkapjuk külön kategóriának mindazt az öt mondatfajta, amely — ahogy később látni fogjuk — a grammatikai — formális elemzés révén is elkülönül.

8. A nyelv három dimenzióját említettük: a valóságot, a beszélőt és a hallgatót. Ha a beszéd folyamat vizsgálatából teljesen kikapcsoljuk a valóság mozzanatát, kikapcsoljuk a beszélő konkrét indítékát és a hallgató magatartását, és csupán azt nézzük, hogy a beszédnek, a mondatnak aktív vagy passzív szerepe van-e a beszélő és a hallgató kölcsönös beszédtevékenységében, hogy a mondat vár-e beszédbeli reakciót vagy nem, akkor megkülönböztethetünk **közlő és kérdő mondatokat**. Ebben az esetben a kérdő mondat az összes többi mondatfajta szemben áll. Az osztályozás szempontja azért itt is a beszélő és a hallgató viszonya, de pusztán technikai szempontból. A felelet a kérdés korrelatív párja, tehát a kérdő mondatához csatlakozik, másrészt a beszélő és a hallgató viszonya, de pusztán technikai szempontból. A felelet a kérdés korrelatív párja, tehát a kérdő mondatához csatlakozik, másrészt a közlő mondat alfaja, mint amely nem kíván beszédbeli reakciót. Formája, esetleges sajátos grammatikai jellege a korrelatív szerepét domborítja ki. Az így kapott, végeredményben három mondatfajta csoportosítása kétféle is lehet: I. 1. Közlő mondat. a) Spontán közlő mondat b) Felelő mondat. 2. Kérdő mondat. II. 1. Közlő mondat 2. Párbeszéd a) Kérdő mondat b) Felelő mondat.

Ez a felosztási szempont már keresztező, és az általa kapott mondatfajták a kijelentő, felszólító stb. fajtaikat keresztezik. A közlő mondat lehet kijelentő, felkiáltó, óhajtó és felszólító, és a kérdő mondat is lehet kijelentést váró és felszólítást váró (óhajtást és felkiáltást váró csak kivételszerűen).

9. Foglaljuk össze a különböző mondatfelosztási rendszereket. A következő lehetőségeket kapjuk a nyelv három dimenziójának a különböző szempontmegadó szerepe alapján. A) A **b e s z é l ő** az osztályozás kiindulópontja:

¹⁷ Ezt az osztályozást találjuk meg MAJTINSZKAJA, Vengerszkij Jazük III. című munkájában (110—8).

a beszélő lelki állapota, lelki indítéka. Fajták: 1. Kijelentő. 2. Felkiáltó. 3. Felszólító, óhajtó. 4. Kérdő. — *B*) A hallgató az osztályozás kiindulópontja: a hallgató magatartása (azaz a beszélő célja). Fajták: 1. Kijelentő. 2. Felkiáltó, óhajtó. 3. Felszólító. 4. Kérdő. — *C*) A valóság az osztályozás kiindulópontja. Fajták: *A*) Ítéletet kifejező mondatok: 1. Kijelentő (ítélet, valóságtükrözés). 2. Felkiáltó (szubjektíve értékelt, érzellemmel átszőtt ítélet, valóságtükrözés). *B*) Nem ítéletet kifejező mondatok: 1. Felkiáltó (érzelemkifejezés, érzellemmel motivált valóságtükrözés). 2. Felszólító, óhajtó (kívánt valóság, akarati elemmel motivált valóságtükrözés). 3. Kérdő (bizonytalan, tudni kívánt valóság, a valóságtükrözés szubjektíve bizonytalan formája). — *D*) Mind a három dimenzió kategóriaalkotó szempont külön-külön. Fajták: 1. Kijelentő. 2. Felkiáltó, óhajtó. 3. Felszólító, kérdő. — *E*) Mind a három dimenzió kategóriaalkotó szempont, de együttesen figyelembevéve: 1. Kijelentő. 2. Felkiáltó. 3. Óhajtó. 4. Felszólító. 5. Kérdő.

		A beszélő szándéka, illetőleg a hallgató magatartása szerint					
		Tudomásul vétele	Együttérés; az érzelem tudomásul vétele	Tett	Felelet		
A beszélő lelki indítéka szerint	Értelem	1. Kijelentő				Ítélet	Ígaz vagy nem
	Érzelem		2. Felkiáltó			Ítélet és érzés	
	Akarat			3. Óhajtó		Akart valóság	nem lehet igaz vagy nem
					4. Felszólító		
	Vegyes					5. Kérdő	Bizonytalan valóság
		Ábrázolás	Kifejezés	Felhívás			
A beszéd három dimenziója szerint (külön-külön)							

Arra a kérdésre kell felelnünk, hogy a részleges különbözőségek ellenére mégis nagyjából miért ugyanazokat a mondatfajtákat kapjuk a különféle alapszempontú osztályozásokban. Azért, mert a nyelv három dimenziója egészen szoros vonatkozásban van egymással. A beszélő indítékai, lelki funkciói a másik két tényező szerint különböznek alapján véve (értelem ~ valóság, érzelem ~ szubjektum, akarat ~ megszólított), a hallgató magatartása a beszélőnek a valósághoz való viszonyától függ végeredményben (a beszélő kívánja a valóságot, érzelmesen viszonyul hozzá vagy egyszerűen tükrözi, s e szerint a hallgató végrehajt, együttérez vagy tudomásul vesz),

s a v a l ó s á g a nyelvben szubjektív viszonyulásai szerint különbözik (tényleges, érzelmes, kívánt és bizonytalan valóság). Minden osztályozási módnak megvan a létjogosultsága, mert valamilyen szempontból áttekintést ad, de a meglevő fő típusokat teljes mértékben csak az \bar{E}) osztályozás kristályosítja ki, a három szempont együttes alkalmazásával. Egyszerűen és áttekinthetően az előző táblázatban lehet ábrázolni a mondatfajtákat, funkciójuk szerint.

10. Az egyes mondatfajták egymáshoz való kapcsolatairól szólunk az az alábbiakban.

A kijelentő mondatához társuló érzelem sokszor az egész, több mondatra terjedő mondanivaló hangulatából fakad. Ilyenkor az egy-egy mondatra eső érzelem foka alacsony és nincs szükségképpen közvetlen kapcsolatban a mondat tartalmával.¹⁸

Néha izgatottan mondunk el egy-egy eseménysort, s ilyenkor felhevült lelkiállapotunkat a hangmagasság és a hangerő is mutatja. Összefüggő beszédünk egyes mondatai azonban ilyenkor is kijelentő mondatok.

Nemritkán rövid mondatok fakadnak az indulatos lelkiállapotból. Ilyen esetekben azonban nem az egyes kijelentő mondatok tartalma van közvetlen kapcsolatban az érzellemmel, hanem az egész beszédszakasz. A rövid mondatok expresszív szerepe nem a rövid mondatokban magukban, hanem a rövid mondatok halmozásában van. Tehát a több mondat háttérét alkotó érzelem, hangulat, izgatottság nem teszi az egyes mondatokat felkiáltóvá. Ilyenkor ugyanis nem viszonyulhat a hallgató külön az egyes mondatok tartalmához és a beszélőnek erre a tartalomra vonatkozó érzelmi magatartásához, mert a beszélőnek nincs az egyes mondatok tartalmára vonatkoztatott külön érzelmi magatartása.¹⁹

A felkiáltó mondat sokszor éppúgy ítélet kifejezője, mint a kijelentő. De vannak a felkiáltó mondatnak olyan típusai, amelyek már kevésbé hozhatók szoros összefüggésbe az ítélettel. Ilyenek főleg az indulatszavak önálló mondat értékében, és az ilyen főnévi mondatok: *A kalapom!* Az ilyen főnévi mondatokból a hallgató többnyire vagy csak annyit tudhat meg, hogy a beszélőnek valamilyen kellemes vagy kellemetlen érzése fűződik valamely tárgyhoz, vagy még ennél is kevesebbet, csupán azt, hogy az említett tárgy, személy a beszélő érzelmi világát, érdeklődését pillanatnyilag erősen felborzolta, felkeltette. Az önálló indulatszavak esetében még ez a tárgyi, tartalmi elem is hiányzik a mondatból; az indulatszó csupán az érzelmi állapot minőségét jelzi. Mindemellett az indulatszavak különböznek a tagolatlan hangadástól (kiáltás, sóhaj stb.), mert nyelvhez kötöttek, nyelvi formáltak.²⁰

A felkiáltó mondat a legkülönböztettebb érzések kifejezője lehet. Ezek az érzések sokszor az értelmi tevékenységgel kapcsolatosak (meggyőződés, gúny,

¹⁸ „Dans la trame d'une description comme celle de Tartarin discutant au milieu des chasseurs, il y a des traits pittoresque, des mots saillants qui appellent un débit expressif, mais rien de tout cela ne provoque une émotion véritable. Il n'y a là aucun mouvement énérgique du sentiment ou de la volonté.” (A. SECHÉHAYE, Essai sur la structure logique de la phrase. Paris 1950, 133.)

¹⁹ Az ilyen és az előbbi mondatokat GARDINER felkiáltó, de nem emocionális mondatoknak veszi. Szerinte minden emocionális mondat felkiáltó, de nem minden felkiáltó mondat emocionális (i. m. 319).

²⁰ Ezt minden más véleménnyel szemben helyesen szögezte le már KARL BRUGMANN a mondatfajtákról szóló alapvető tanulmányában: *Verschiedenheiten der Satzgestaltung nach Maßgabe der seelischen Grundfunktionen in den indogermanischen Sprachen: Berichte ... 1918. Leipzig. 21.*

kételkedés stb.)²¹ Néha elsősorban a figyelemfelkeltés a célja a felkiáltó mondatnak: „Nagy felelősség van most magán!” De az ilyen esetekben is van a felkiáltó mondatnak valamilyen érzelmi gyökere.²²

Vannak, akik a felkiáltó mondatot nem ismerik el önálló, a kijelentő, felszólító stb. mondattal egyenrangú mondatfajtának. Egyesek szerint csupán a kijelentő mondat egyik változata,²³ mások a kijelentő, felszólító stb. mondatfajokat keresztező kategóriának tartják.²⁴ Ez utóbbi nézet szerint tehát minden mondatfajta lehet affekció nélküli és erősebben affektív, azaz felkiáltó. Mindkét felfogás mögött az az álláspont rejlik, hogy az érzellem csak kísérőjelenség, mindenfajta mondat lehet több-kevesebb érzellemmel színezett vagy telített. Feltétlenül igaz, hogy az érzellem kísérője lehet a felszólításnak is, s még indulatszó is bevezetheti a felszólító mondatot, például a türelmetlenség, bosszúság kifejezésére: „Ejh, uram, hagyjon békét!” Ugyanez áll a kérdő mondatra is. Olykor felkiáltójellel is jelölik a kérdő mondat erősebb nyomatékát, érzelmesebb jellegét: „Micsoda reskontót sikkasztottál el!“. Viszont kétségtelen az is, hogy az ilyen mondatokban az érzellem csak kísérő m o z z a n a t, a mondat jellegét elsősorban a felszólítás, illetőleg a kérdés szabja meg. A legtipikusabb felkiáltó mondatok, melyeknek a jellegét elsősorban a beszélő érzelmi viszonyulása határozza meg, a kijelentő mondatoknak megfelelő típus. A kijelentő mondatoktól mégis határozottan elválnak mind a beszélőhöz, mind a hallgatóhoz, mind a valósághoz való viszony szempontjából, s formai szempontból is, elsősorban az intonáció által.

A z ó h a j t ó m o n d a t a beszélő lelki indítéka szempontjából az akarat, kívánság, vágy kifejező eszköze, s mint ilyen a felszólító mondattal rokon. De a beszélő célja és a hallgatóra tett hatás szemszögéből nézve az óhajtó mondat a felkiáltó mondatához áll közel, mert nem az a feladata, hogy a hallgatót tette ösztönözze, hanem hogy a hallgató a beszélőnek a valósághoz való akarati magatartását vegye tudomásul, vagy érezzen együtt a beszélővel, helyeselje kívánságát, vagy legyen tanúja a beszélő önkítárulkozásának stb.

Olykor az óhajtó mondattal is lényegében az a célunk, mint a felszólítóval, hogy a hallgató tegyen valamit. Pl. „Bárcsak megjavulnál!” Az óhajtó mondatnak ez a szerepe azonban másodlagos és indirekt; a felszólító mondattal elsődlegesen és közvetlenül éri el a beszélő az ő akaratának a megvalósítását.

A valóság szempontjából az óhajtó mondat nem ítélet kifejezése, az igaz vagy nem igaz kritériuma nem vonatkoztatható rá.

A f e l s z ó l í t ó m o n d a t a beszélő egyéni indítékai felől nézve az akarati tevékenység, pontosabban az akarati ráhatás kifejező eszköze, s mint ilyen rokon az óhajtó mondattal. A hallgatót illetően a beszélőnek az a célja, hogy a hallgató cselekedjék (vagy ne cselekedjék) valamit. A valóság oldaláról nézve a felszólító mondat nem logikai ítélet kifejezése, az igaz vagy nem igaz kritériuma nem vonatkozik rá, nem tényleges, hanem csak akart, kívánt valóságot fejez ki.

²¹ Vö. Грамматика Русского Языка 1954. II, 368; Галкина—Федорук, Современный русский язык 1957. 128.

²² Még a kiemelésnek is van emocionális változata: „Nem kiment, kidobták!”: „emphasis of prominence”. (Vö. H. O. COLEMAN, Intonation and Emphasis: Miscellanea Phonetica I, 6, utal rá LAZICZIUS GYULA, Általános nyelvészet. Budapest, 1942. 89.)

²³ Vö. nálunk SZINNYEI, Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. 1926. 7.

²⁴ Vö. RIES i. m. 82; M. RÈGULA i. m. 24.

A felszólítás azzal, hogy a hallgatót közvetlenül felhívja valamely cselekvésre, sajátos emóció-értékkel rendelkezik, mindig fokozottabb érdeklődést vált ki a hallgatóból. Ezért gyakran használják oktatás, szónoklat közben is, s általában az írók, azzal a céllal, hogy közvetlenebb kapcsolatot teremtsenek az olvasóval. Innen van a felszólító mondat stílárius, expresszív értéke.

A k é r d ő m o n d a t a beszélő egyéni indítékai felől nézve akaratí és értelmi tevékenység kifejező eszköze: a tudás bizonytalansága és kielégítésének a vágya hozza létre, s van benne felszólító mozzanat is, feleletadásra hívja fel a hallgatót. Több-kevesebb érzelem is kíséri, elsősorban a kíváncsiság logikai érzelme. Így lelki indítékait tekintve a kérdő mondat a legbonyolultabb mondatfajta.

Az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés között nem az a különbség, hogy az előbbi az egész mondatra, az utóbbi pedig csak a mondatnak egy részére vonatkozik.²⁵ Mindkét kérdés esetében a kérdező bizonyos ismeretekből indul ki, s rendszerint csak az egyik mondatrészt homályos előtte. Az eldöntendő kérdés esetében a homályos részletre (kérdéses mondatrész) vonatkozólag a kérdezőnek van egy álláspontja, s csupán ennek megerősítését vagy elvetését várja a felelettől. Ezért az ilyen kérdés szóállománya azonos a megfelelő kijelentő mondatéval, s a kérdő jelleget a sajátos kérdő mondati intonációnak kell biztosítania: *Péter volt ott. Péter volt ott?* Tagadó válasz esetén a kérdéses mondatrész tárgyilag még mindig kérdéses marad. A kérdés tehát nem öleli fel az összes lehetőséget, s a válasz sem szükségképpen. *Péter volt ott? Nem.* (De még azután se tudom, ki volt ott voltaképpen.) Kiegészítendő kérdés esetében a kérdésben nincs feltevés, a kérdező által javasolt döntési lehetőség: a kérdésben a homályos részlet (megfelelő mondatrész) teljesen homályban marad, de ugyanakkor a felelet sincs korlátok közé szorítva, s teljes mértékben kielégítőnek kell lennie: nem hagyhat homályt. *Ki volt ott?* A felelet: *Péter volt ott.* Vagy: *Pál volt ott.* Vagy: *X volt ott.* A kiegészítendő kérdésekben a bizonytalan részletet a kérdő névmással (kérdő határozószóval) fejezzük ki, s a felelet ezt a névmást helyettesíti be. Mindebből következik, hogy az eldöntendő kérdésre felelni könnyebb, mert kevesebb ismeretet igényel. A kiegészítendő kérdésre adott felelet pontosabb lévén, magába foglal egy megfelelő eldöntendő kérdésre adott feleletet is. *Ki volt ott? Péter volt ott.* Ebben bennfoglaltatik tartalmilag akár a *Péter volt ott?* akár a *Pál volt ott?* kérdésre adott felelet is: *Péter volt ott. Nem Pál volt ott.* Ezért az eldöntendő kérdésre úgy is felelhetünk, mintha kiegészítendő kérdésre felelnénk; az ilyen felelet *s ú r í t e t t f e l e l e t*: magába foglalja az eldöntendő kérdésre adott választ is: *Péter volt ott? (Nem.) Pál volt ott.* Ilyenkor azonban feleletünk többet tartalmaz, mint amennyit a kérdező vár.

A kérdő mondat nemcsak bizonytalan tudás, hiányos tárgyismeret kifejezője lehet, hanem valamely cselekvés elvégzésének a lehetősége vagy körülményei iránt való tudakozódás: a kérdező azt szeretné tudni, elvégezhető-e, az I. személy (ritkábban más személy) valamely cselekvést, vagy milyen körülmények között, mit csinálhat. Az ilyen kérdő mondatok felszólítást váró kérdő mondatok: *De hát mit tegyek, édes Jánoskám?*

²⁵ Ez általános felfogás. Ettől részben eltér CH. BALLY, aki szerint partialis kérdéssel (interrogation partielle) állunk szemben a következő kétségtelenül eldöntendő kérdő mondatok esetében: „Est-ce à l'école, que Paul est allé?”; „Est-ce toi, qui as fait cela?” (Linguistique générale et linguistique française. 1950. 52.)

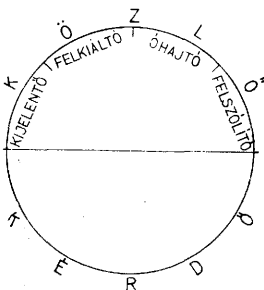
A kérdő mondat máskor aziránt való tudakozódást fejez ki, hogy valakiben megvan-e a hajlandóság, a vágy, az óhaj valamely cselekvés elvégzésére. Az ilyen kérdő mondatok óhajtást váró kérdő mondatok: *Mondjad csak, elvállalnád te egy gyereknek a tanítását? Nem mennél hozzá?* Az ilyen mondatokra óhajtást kifejező kijelentő vagy óhajtó mondatral válaszolhatunk.

A kérdő mondat felhívó és emociatív (kíváncsiságot felébresztő) jellegénél fogva igen alkalmas mondatfajta az érdeklődés felkeltésére, a figyelem ébrentartására. A kérdő mondat hanglejtése élenkebb benyomást tesz a fültre, gondolat- és érzésfolyamatot indít meg, ezért gyakran használják tudományos, oktató előadásokban, művekben és szónoki beszédben is. Az ilyen stílárius értékű kérdéseket a stilisztikák retorikai kérdésnek nevezik, s ezek már ítéletnek felelnek meg.²⁶

Az elmondottakból az derül ki, hogy ha a mondatfajtákat az egymással való rokonság szerint állítjuk sorba egymás után, a következő sort kapjuk, ahol minden mondatfaj az előtte és az utána következővel van a legszorosabb kapcsolatban.

1. kijelentő \rightleftharpoons 2. felkiáltó \rightleftharpoons 3. óhajtó \rightleftharpoons 4. felszólító \rightleftharpoons 5. kérdő.

Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a kérdő mondat elsősorban értelmi tevékenységünkkel kapcsolatos érzelemből, a kíváncsiságból ered és a vele szoros vonatkozásban álló felelet többnyire kijelentő mondat, s ha azt is figyelembe vesszük, hogy az eldöntendő kérdés a kijelentő állítás és tagadás között van,²⁷ akkor a kérdő mondatot ismét közelíthetjük a kijelentőhöz, s a mondatfajtákat kölcsönös összefüggésük alapján egy kör kerületén ábrázolhatjuk. Ha a kérdő mondatot mint félkört állítjuk szembe a többivel, akkor a közlő-kérdő szembenállást is érzékeltetjük:

Fejtegetéseinkből kiderült, hogy miért nem szerencsés, ha egyik-másik mondatfajtát közös kategóriába vesszük egy másikkal. Ha például az óhajtó mondatot a felszólítóval olvasztjuk egybe, elszakítjuk a felkiáltótól, amellyel kétségtelenül épp annyira rokon, mint a felszólítóval. Ha a felkiáltó mondatot a kijelentővel vonjuk össze, távolabbra kerül az óhajtóval a kellesenél. Ugyanilyen nehézségek lesznek bármilyen más összeolvasztási kísérletnél. Mindez természetesen nem akadályozza meg azt, hogy egy-egy szempontból ne vonjunk közelebb egymáshoz egyes mondatfajtákat. Mivel azonban minden egyes mondatfajta olyan, hogy egyik szempontból ehhez,

²⁶ Vö. П. С. Попов, Суждение и предложение (Вопросы синтаксиса современного русского языка. Москва 1950.) LADÁNYI PÉTER, A kérdőmondatok logikai analíziséhez (NyK. LXIV, 187—207).

²⁷ Vö. WUNDT i. m. 254; PAUL i. m. 122.

másik szempontból meg amahoz áll közelebb, helyes, ha az egy-egy szempontból való rokonítást nem tesszük meg abszolút osztályozási alapnak. A kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő sorrend megfelelőnek látszik azért is, mert bárhol is húzunk e sorba cezúrát (vagy cezúrákat), a kapott két (vagy több) csoport tagjainak egymás közti, szorosabb összetartozása megfelel egy-egy, a nyelvtudomány történetében már felbukkant osztályozási módnak. Ha a kijelentő mondat után tesszük a cezúrát, akkor a felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő mondat csoportja a Marty-féle emotív mondatfajtát teszi ki. Ha a felkiáltó után alkalmazzuk a cezúrát, akkor egyrészt a kijelentő-felkiáltó egységet kapjuk, s tudjuk, van olyan nézet, amely szerint a felkiáltó a kijelentőnek egy változata, másrészt az óhajtó-felszólító-kérdő mondatok csoportját kapjuk, amelyet mint az akaratot kifejező mondatcsoportot tartatunk számon.

Ha a felszólító és kérdő mondat különül el együtt, akkor ez az egység a felhívó mondatok csoportja (BÜHLER, GARDINER). Ha a kérdő mondat elé tesszük a cezúrát, akkor a kérdő mondatnál a közlő mondat típusai állnak szemben. Ha a kijelentő mondat után és a kérdő mondat elé tesszük a cezúrát, akkor a felkiáltó-óhajtó-felszólító csoport a Wundt-féle Ausrufungssatz-ot alkotja. Van olyan felosztás is, amely kijelentő, felkiáltó, kérdő és kívánó mondatot különböztet meg. Ebben az esetben mindenhol van cezúra, kivéve az óhajtó és felszólító közt.²⁸

A cezúrázás szinte korlátlan lehetősége igazolja, hogy a mondatfajták rokoni kapcsolatait helyesen figyeltük meg, és megfelelő sorrendbe állítottuk a mondatfajtákat.

II. Forma

1. A mondatfajták funkciójának a vizsgálata közben nem kellett különösebb tekintettel lennünk az egyes nyelvekre, mert az említett funkciók általában minden nyelvben megvannak. Más a helyzet a mondatfajták formájával. A mondatfajták formája nyelvenként különbözik.²⁹ Az alábbiakban a magyar mondatfajták formai sajátosságait mutatjuk be.

2. A mondatfajták jellegét megadó grammatikai kifejező eszközök közül a legjelentősebb az intonáció (hanglejtés, hangsúly) és az igemód. Számításba jönnek még lexikológiai elemek (névmások, módosító szók, indulatszók), az igemódjelen kívüli morfológiai elemek (személyrag), a szórend és a mondat hiányos szerkezete vagy tagolatlansága.³⁰

²⁸ Vö. például: I. BAUERNÖPPEL—H. FRITSCH: Grammatik der tschechischen Sprache.

²⁹ Például az angolban a kijelentő mondatot és a kérdő mondatot az is megkülönbözteti a felkiáltótól, hogy az előbbieken két hangsúly van, az utóbbiban csak egy: *Mary sleeps. — Mary sleeps? — Does she sleep?* Viszont: *Mary!* Vö. DE GROOT, Structural linguistic and syntactic laws (Word V, 1). A magyarban a kijelentő és a kérdő mondatnak is lehet egyetlen hangsúlya.

A franciában a melléknév előrevetése az affektív stílus egyik jellegzetes sajátossága: *Inébranlable était sa résolution — Heureux, il l'était — Inbécile que tu es!* (SECHEHAYE i. m. 135). A magyarban a melléknév előrevetése nemcsak ilyen kivételes, affektív stilisztikai helyzetben lehetséges, hanem nyugodtan mondott kijelentő, esetleg nyomatékos kijelentő mondatban is. A franciában a felkiáltó mondatban az alany is megváltoztathatja sorrendi helyét. „Ces enfants, sont-ils drôles!” (ROBERT LE BIDOIS: L'inversion du sujet dans la prose contemporaine 82.)

³⁰ Vö. CH. BALLY i. m. 46; GARDINER i. m. 191; BLOOMFIELD: Language. 1933. 170 kk.

Vannak olyan mondatfajták, amelyek egyedei már egyetlen jellemző tulajdonságukkal is határozottan elkülöníthetők a többi mondatfajtatól. Ezek: a kiegészítendő kérdő mondat a kérdő névmás által, az eldöntendő kérdő mondat egyik fajtája az -e kérdőszó által és másik fajtája a kérdő intonáció által. A felszólító mondat elkülönítéséhez két sajátosság szükséges: legyen benne felszólító módú igealak, és ne legyen kérdő mondat.

Az óhajtó mondat elkülönítése egyetlen sajátossággal csak az óhajtószavas mondatok esetében lehetséges. Ilyenkor az óhajtó mód³¹ és az intonáció csak szükséges kísérő jellegzetességek. A nem óhajtószavas óhajtó mondatok meghatározásához három sajátosság is kell, azért, mert óhajtó módú igével egyszerű kijelentés is eszközölhető, amelyhez ha emocionális intonáció társul, felkiáltó mondatot kapunk, s még mindig nem szükségképpen óhajtót. Ezért még egy sajátosság szükséges az ilyen óhajtó mondatok meghatározásához: az 1. személyű igealak, mert ilyen esetben csak ez fejezhet ki a beszélő szempontjából való óhajt. Ez különíti el a *Szeretnék elmenni! De szeretnék elmenni! Elmennék!*-féle óhajtó mondatokat és a *Szeretne elmenni! El szeretne menni!* — *Elmenne!*-féle felkiáltó mondatokat. A kijelentő mondatnak 3 elengedhetetlen sajátossága van, s ez mind negatív: ne legyen felszólító, ne legyen kérdő, és végül ne jellemezze emocionális intonáció. A felkiáltó mondat jellemzéséhez 4 sajátosság kell: emocionális intonációja legyen és — mivel ebben megegyezhet más mondatfajokkal — ne legyen óhajtó, felszólító vagy kérdő.

3. Az egyes konkrét mondatoknak a meghatározásán, elkülönítésén kívül beszélhetünk az egyes mondatfajtáknak mint típusoknak a definiálásáról. Definiálni minden egyes mondatfajtat lehet már egyetlen formai kifejező eszközhöz való viszonya alapján is, kivéve a felkiáltó mondatot. Eszerint a kijelentő mondat az a mondat, amelyben nem lehet emocionális intonáció, mert a többi mondatfajtaban vagy kell lennie, vagy lehet. Óhajtó mondat az, amelyben óhajtó módú, felszólító az, amelyben felszólító módú igealak kell lennie. A kérdő mondatokat közösen lehet jellemezni azzal, hogy az igemódjelekkel szemben közömbösen viselkednek, mert a többi mondatfajták az egyik vagy másik igemódot vagy megkívánják, vagy nem tűrik. Az egyes kérdő mondatfajtat külön-külön is jellemzi a kérdő névmás, az -e kérdőszó, illetőleg a kérdő intonáció. A felkiáltó mondatot egyrészt az emocionális intonáció jellemzi, másrészt a módjelekhez való olyan viszonya, hogy óhajtó módú igealak lehet benne, felszólító módú nem.

A felkiáltó mondat legjellegzetesebb formai sajátossága a szokásostól eltérő intonáció: nyomaték és hanglejtés. Ezek azonban csak következményei a lelki emóciónak. A felkiáltó mondat nem pusztán hangerő tekintetében különbözik a kijelentő mondattól. A hang nagyobb ereje, a kiabálás önmagában nem teszi a mondatot felkiáltóvá. Például valamely folyó egyik partjáról a másikra átkiabált mondat nem szükségképpen felkiáltó. Másrészt a felkiáltó mondatban kifejezett érzelemnek sokszor nem a hangerő, hanem csupán a hangmagasság váltakozása a jelzője. Mégis igaz, hogy a felkiáltó mondatra a beszédelőzményhez és -következményhez képest, tehát viszonylagosan többnyire nagyobb nyomaték esik, s innen kapta a mondatfajta a nevét.

³¹ Óhajtó módjelnek (optativus) nevezzük a -na, -ne módjelet, ha a vele ellátott igealak nem *ha* kötőszóval kapcsolatos feltételes mondat fő-, illetőleg mellékmondatában fordul elő. Ez utóbbi esetben feltételes módjelről (conditionalis) beszélünk.

4. A grammatikai kifejező eszközök lehetnek szükséges fő jellemző sajátságai a mondatfajtáknak, lehetnek szükséges, de nem fő, csak kiegészítő sajátságok, és lehetnek nem szükséges, hanem csak lehetséges sajátságok. Ez utóbbiak a mondatfajták stiláris variációit adják. Például az indulatszó nem feltétlenül szükséges sem a felszólító, sem a felkiáltó mondatban, illetőleg mondat előtt, de használható sokféle érzelmi árnyalat kifejezésére, jó stílus-eszközként. A lehetséges grammatikai eszköz lehet gyakori, sőt gyakoribb, mint az a nélkül való szerkesztés. Ez az eset a felszólító mondatban az intonációval. Nem feltétlenül szükséges egy felszólító mondatot emocionális intonációval ejteni. (Ez a magyarázata annak, hogy van olyan felfogás és ezt támogatja az írók gyakorlata is, amely szerint nem kell minden felszólító mondat végére felkiáltójelet tenni.)

5. Az intonáció eddigi fonetikai tudásunk alapján még nem határozható meg pontosan minden mondatfajtára vonatkozólag, tehát ez ideig még nem beszélhetünk sajátos felkiáltó, felszólító és óhajtó intonációról. Van ezeknek a mondatfajtáknak nem egy olyan típusa, amelynek jellegzetes intonációja van, meg tudjuk különböztetni a lelkesedő, a gúnyos, a kétkedő stb. felkiáltást, a szigorú, a kérlelő felszólítást, az epekedő óhajtást stb. A fonetikai (részben eszközfonetikai) vizsgálatok szép eredményt hoztak már eddig is ezen a területen, és fognak hozni a jövőben. Mégis azt kell mondanunk, hogy ezek a hanglejtésformák csak egyes mondataltípusok jellegzetes sajátságai, de nincs egységes felkiáltó, egységes óhajtó és egységes felszólító hanglejtésforma, és mindig találunk például olyan felkiáltó mondatokat, amelyeknek az intonációja megegyezik bizonyos felszólító mondatokéval, vagy felszólító mondatokat, amelyeknek az intonációja megegyezik a nyomatékos kijelentő mondatéval.³² Ezért használunk a felkiáltó, óhajtó és felszólító mondatnak és mellesleg a kérdő mondatnak (MARTY emotív mondatfajtái!) az érzelmet, vágyat, akarati ráhatást kifejező intonációjára közös elnevezést: emocionális intonáció. Elhamarkodottnak és a tények által nem igazolhatónak véljük tehát azt a felfogást, amely a mondatfajtákat az intonáció alapján elkülöníthetőnek tartja, amely szerint minden mondatfajtának saját külön hanglejtésformája van.³³

Az intonáció szerepe különösen akkor nagy, ha más eszköz nincs a mondatfajta megkülönböztetésére. Az intonációt akkor tartjuk egy mondatfajta fő jellemző eszközének, ha módjel vagy valamilyen lexikológiai elem nem határozza meg a mondatfajtát, vagy önmagában nem elég a mondatfajta elkülönítéséhez. Az előbbi eset áll fenn az eldöntendő kérdő mondat³⁴ és a felkiáltó mondat esetében, az utóbbi az óhajtó mondatéban. A felszólító mondat kimondásához azért nem feltétlenül szükséges, a kiegészítendő kérdő mondat-hoz azért nem tartozik különösebb intonáció, mert az előbbinél a módjel, az utóbbinál a kérdő névmás meghatározza a mondatfajtát.

³² BLOOMFIELD szerint is például az exclamatory-final-pitch mind a felkiáltó, mind a felszólító mondatokat jellemzi (i. m. 164).

³³ Így vélekedik E. LERCH (i. m. 144), CH. BALLY (i. m. 47), Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка. Киев, 1952. 270 és az ő nyomán K. E. Майтинская (i. m. 110).

³⁴ Az eldöntendő kérdő mondat intonációja elég határozott és jellegzetes ahhoz, hogy egy mondatfajta pontos meghatározásának az eszköze lehessen. Ez az intonáció határozottan grammatikai jellegű, s egy kérdőszócska funkcióját tölti be (magyar -e, orosz -ли).

A mondatfajták formai kritériumok alapján történő elkülönítésének a módszere nem alkalmazható a hiányos mondatokra (pl. *Ki innen!*), illetőleg ezekre csak a hiányzó résszel való kiegészítés után alkalmazható. Az egyszavas mondatokban különösen megnő az intonáció szerepe. Itt elég, ha MEILLET szép példájára utalunk a *tűz* szóval kapcsolatban.³⁵ Arra a — mondhatjuk — törvényszerűségekre pedig, hogy minél kevesebb grammatikai és lexikai eszköz van egy mondatban, annál nagyobb szerepet kapnak a muzikális eszközök, CH. BALLY példáját említhetjük a felszólítás különböző kifejezőmódjaira.³⁶

Az intonáció mint a mondat modális formájának talán a legfontosabb alkotórésze³⁷ mind nagyobb jelentőségre tesz szert a mondat tudományos vizsgálatában.³⁸ Mivel az intonáció szerepe a mondatfajok megkülönböztetésében és jellemzésében elvitathatatlan, érthető, hogy a mondatfajták sajtóságainak a tanulmányozása 100%-os eredménnyel csak a beszélt nyelv alapján lehetséges, ahogy erre már KARL BRUGMANN is rámutatott.³⁹

Az intonáció, ahogy említettük, az ún. emotív mondatfajták kimondásakor játszik szerepet. A felkiáltó mondat intonációja különféle érzések kifejezését teszi lehetővé. Ilyen érzések nemegyszer az óhajtó, felszólító és kérdő mondatokhoz is társulhatnak, s ilyenkor ezeknek a mondatoknak a szokásos intonációja mellé még egy másféle, érzelmi indítékú intonáció is társul. Ez a színező, kíséző intonáció nemegyszer a mondat funkcióváltozásának a külső kifejező eszköze (lásd a III. szakaszban).⁴⁰

A magyar mondatfajták formai sajátságait egy táblázaton szemléltetjük alább. E táblázatból kiderül, hogy az egyes mondatfajták formai elkülönülése éppen abban valósul meg, hogy mint típusok szemben állnak más típusokkal bizonyos sajátságok megléte és meg nem léte által, hasonlóságok és különbözőségek által, akárcsak a szavak az őket alkotó fonémák megléte vagy

³⁵ „La valeur en [= de la phrase à terme unique] est variable suivant l'expression avec laquelle on l'émet. Dit-on: *Le feu!* avec terreur, ce sera par exemple un incendie que l'on aperçoit. Dit-on: *Le feu!* sur un ton de reproche ou de commendement, on indique par là à quelqu'un qui doit s'occuper d'entretenir le feu, que le bois ne brûle pas dans la cheminée ou que le feu n'a pas été allumé. Dit-on: *Le feu?* sur un ton interrogateur, cela signifie qu'on demande s'il faut allumer le feu, ou si l'agitation qu'on observe est causée par incendie.” (MEILLET, *Linguistique historique et linguistique générale* II. 1936. 3.)

³⁶ CH. BALLY a következő sort állítja fel: „Je veux (j'exige) que vous sortiez. 2. Je vous ordonne (vous intime l'ordre) de sortir. 3. Il faut que vous sortiez. 4. Vous devez sortir. 5. Sortez! 6. A la porte! 7. Ouste!” (I. m. 41.)

³⁷ Vö. РЕФОРМАТСКИЙ. Введение в языкознание 238.

³⁸ Vö. pl. FRANTIŠEK DANEŠ, *The Nature of Intonation and the Methods of Its Analysis*: Word 1960/1. 34—55.

³⁹ Vö. KARL BRUGMANN, *Verschiedenheiten der Satzgestaltung* 5.

⁴⁰ ANDRET MARTINET a mondatfajták jellegének a kialakításában nagy szerepet játszó prozódiai tényezőket, többek között az intonációt, mint szuperszegmentális, marginális tényeket a nyelvi tényezők sorából kirekeszteni (Arbitraire linguistique et double articulation: *Cahiers Ferdinand de Saussure* 15 [1957], 111). FRANTIŠEK DANEŠ szerint: „Intonation is a phenomenon sui generis” (i. h. 34). Kétségtelen, hogy az intonáció abban eltér a grammatikai tényezőktől, hogy kevésbé egy-egy nyelvhez kötött, mondhatnánk internacionális, s ez azzal magyarázható, hogy nem annyira önkényes (arbitraire), mint általában a grammatikai tények, hanem közvetlenül fejezi ki a valóságot (a beszélő lelkiállapotát). Ha nem is tekintjük az intonációt grammatikai eszköznek, a grammatikában mégis nélkülözhetetlen a szerepe nemcsak a mondatfajták jellemzésében, hanem például a szóhatár és a mondathatár jelölésében is (vö. CH. BALLY i. m. 42). Az eldöntendő kérdő mondat intonációja még határozottabban grammatikai értékű, annál is inkább, mert nyelvenként különböző jellegű lehet. A magyarban emelkedő-ereszkedő, az angolban ereszkedő-emelkedő.

A mondatfajták grammatikai kifejező eszközeinek áttekintése

		Kijelentő	Felkiáltó	Óhajtó		Fel- szólító	Kérdő		
				óhajtó- szóval	óhajtó- szó nélkül		Eldöntendő		Kiegészítendő
							e kérdő- szó nélkül	e kérdő- szóval	
Mód- jel	Felszólító	—	—	—	—	+	∅	∅	∅
	Óhajtó	∅	∅	+	+	—	∅	∅	∅
Emocionális intonáció		—	+	+	+	∅	∅	∅	∅
Kérdő intonáció		—	—	—	—	—	+	—	—
Lexi- koló- giai elem	e kérdőszó	—	—	—	—	—	—	+	—
	kérdő név- más	—	—	—	—	—	—	—	+
	óhajtószó	—	—	+	—	—	—	—	—
1. személy ragja óhajtó módjel után		∅	—	∅	+	—	∅	∅	∅
Kirekesztő szórend		∅	∅	∅	∅	∅	∅	∅	+

+ = Kell, hogy meglegyen a mondatban
 ∅ = Lehetséges a megléte a mondatban
 — = Nem fordulhat elő a mondatban

◻ = Az a sajátság, amelynek alapján a mondatfajta elkülönül a többitől, mint típus

+ — = Az a sajátság, amelynek a megléte feltétlenül szükséges az egyes konkrét mondatnak fajta szempontjából való meghatározásához.

meg nem léte által. A mondatfajták formai elemzése tehát a nyelv rendszer voltának a felismeréséhez vezet, annak a felismeréséhez, hogy az egyes formai kategóriák a többihez való viszonyítás (reláció) által különülnek el; azáltal jellemezhetők, hogy különböznek más hasonló kategóriáktól. Jól látható ez abból is, hogy a legtöbb mondatfajta egyes konkrét egyedeinek más mondatfajta egyedeitől való megkülönböztetéséhez nemcsak pozitív, hanem negatív sajátságok is szükségesek: a konkrét kijelentő mondatot például csak negatív sajátságok különböztetik meg a többitől: tehát az, hogy milyen formai elemek nincsenek benne. Végül a mondatfajták formai vizsgálata azt is igazolja, hogy a mondatfajták grammatikailag meghatározható kategóriák, grammatikai vizsgálat tárgyai lehetnek.

III. Funkció és forma

1. A mondatfajták funkcionális és formai vizsgálatának összehasonlításából kiderül, hogy az egyes mondatfajták funkcionális rokonsági viszonyainak a formai sajátságok közös vonásai felelnek meg, a funkció és a forma tagozottsága paralelizmust mutat. 1. A funkcionális elemzés arra az eredményre

vezetett minket, hogy a jellegzetes öt mondatfajta mindegyikét külön kategóriának vegyük. A formai sajátosságok határozottan elkülönítik ezt az öt kategóriát. 2. A funkcionális vizsgálat megállapította az egyes mondatfajták közti rokonsági kapcsolatokat. A formális elemzés meglepően hasonló eredményre vezetett: pontosan feltűnteti a rokonsági kapcsolatot. Ez jól kitűnik a táblázat felső mezejének a tanulmányozásából. A kijelentő mondat és a felkiáltó mondat rokonságát az igemódokhoz való közös viszony jellemzi (felszólító mód: —; óhajtó mód: Ø). Ez a kapcsolat más mondatfajták között nincs meg. A felkiáltó és az óhajtó mondat rokonságát a felszólító móddal (—) és az intonációval (+) szemben való egyforma magatartásuk jellemzi. Az óhajtó és a felszólító mondat rokonságát az igemódokhoz való hasonló, de ellentétes előjelű viszony illusztrálja. (Mindkettőnél az egyik mód +, a másik —, tehát Ø kizárva, míg a többi mondatfajtnál legalább az egyik módjel: Ø). A felszólító mondatot a kérdő mondatnál az emocionális intonációval szembeni közömbösség mint közös sajátosság fűzi össze. A kérdő mondat és a kijelentő mondat kapcsolatát (emlékezzünk a körrel való ábrázolásra) az óhajtó móddal szembeni és az óhajtó módjeles igének 1. személyű alakjával szembeni közömbösség jellemzi. 3. A mondatfajták alfajainak a rokonságát, tehát a kétféle óhajtó és a háromféle kérdő mondat rokonságát is jól szemléltethetjük a táblázat felső mezején ábrázolt formai sajátosságokban való teljes megegyezés által, annak ellenére, hogy egymástól élesen különböző formai jegyeik is vannak (alsó mező).

2. A forma és a funkció viszonyának a vizsgálata felveti azt a régi és sokat vitatott kérdést is, hogy hogyan bíráljuk el azokat az eseteket, amikor a funkció és a forma ellentmondásba kerül.⁴¹ Ez egyúttal a nyelv rendszerszerűségének a mibenlétét is érinti, és a nyelv más területein is fellép. A funkció és a forma ellentmondása azt jelenti, hogy a forma nem az ő szokásos funkciójában használatos, hanem olyan funkcióban, amelynek egy másik forma a szokásos kifejezője. A felszólításnak például a szokásos kifejező formája a felszólító mondat; a felszólítás funkcióját azonban betöltheti egy kérdő mondat is: *Hoznál vizet? vagy Hozol vizet?* Ha ezt a kérdő mondatot például ebéd után az apa mondja gyermekének, akkor a gyermek akár felelet nélkül is úgy reagál a kérdésre, hogy kimegy a konyhába vízért. Ha viszont ugyanezt a mondatot például kirándulás tervezésekor a kiránduló csoport egyik tagja kérdezi a másiktól, akkor valószínűleg a kérdő mondatnak számíthat, amellyel a kérdező az iránt érdeklődik, hogy kiránduló társa óhajt-e vagy fog-e vizet hozni a kirándulásra, mert ha nem, akkor másnak kell vízről gondoskodni.

Az első esetben a kérdő funkció (annak a szándéknak a kifejezése, hogy a valóságról való bizonytalan ismeretünket a kíváncsiság érzése következtében biztos ismeretre cseréljük ki oly módon, hogy valakit feleletadásra hívtunk fel) csak halványan van meg, mert a kérdező tulajdonképpen tette szólít fel, s ismeretének bizonytalanossága, kíváncsisága s feleletet váró magatartása csak látszólagos. Ami ugyanannak a két mondatnak a megkülönböztetését lehetővé teszi, az a *s z i t u á c i ó*. Nem is lehet akármilyen kérdő mondatot felszólító

⁴¹ „Die Unterscheidung zwischen diesen wichtigsten Arten von Sätzen läßt sich nicht völlig nach formalen Prinzipien durchführen. Wenn ich z. B. den Fragesatz aussprache: 'Ist dieses Gebäude nicht herrlich?' — so will ich damit eigentlich nur den Behauptungssatz 'Dieses Gebäude ist herrlich!' besonders deutlich hervorheben” (GEORG KLAUS i. m. 28) — „le système des formes ne correspond pas au système des valeurs” (BALLY, *Traité I.*).

funkcióban használni, csak olyat, amely lehetővé teszi, hogy a szituáció révén felszólításnak értsék. Többnyire megfelelő grammatikai személyű (a franciában 2., a németben és a magyarban 2. és 3. személyű) és jelentésű (cselekvést jelentő) igealak szükséges hozzá.

Tudjuk, végeredményben a szavak felhasználásához is szükséges a szituáció, a mező. A különbség a szavak és a mondatfajták más funkcióban való használata közt, hogy 1. a megváltozott funkciójú mondatfajta mindig megőrizz valamit eredeti funkciójából is, tehát nem megy át teljes funkcióváltáson;⁴² 2. ennek következtében az új funkciónak egy olyan alosztályát képviseli, amelyet a szokásos mondatfajtypussal nem tudnánk kifejezni (fenti példánk esetében a parancsolásnak, pontosabban a kérésnek egy sajátos nemét, amelynek a közvetítésére a felszólító mondat nem alkalmas); 3. van olyan külső ismertetőjele, amely megkülönbözteti a szokásos funkcióban használt formájától: az intonációnak árnyalatnyi különbsége, amely akár fonetikai mérésekkel is kimutatható. A felszólító funkciójú kérdő mondat tehát formája szerint a kérdő mondatoknak egy sajátos, az intonáció által megkülönböztetett alkalmazási módja, funkciója szerint pedig a felszólító mondatoknak egy sajátos fajtája.

A szituáció megengedi, hogy például ez a mondat: *Tizenkét óra van!* felszólító funkciójú legyen és egyenlő értékű egy ilyen felszólító mondattal: *Adj ebédet!*⁴³ Itt azonban egy teljesen alkalmi esettel állunk szemben. A mondatfajta funkciócseréjéről csak akkor beszélünk, ha bizonyos típusú mondatok más funkcióban való használata kollektív érvényűvé vált.⁴⁴

Olykor elveszti a kérdő mondatnak egy-egy típusa a szokásos hanglejtésformáját, és ilyenkor már nemcsak alkalmilag, hanem kollektív érvényességgel is egy másik mondatfajta típusába megy át. Ilyenek a *Micsoda illat van itt!* *Mennyi munka vár rád!* stb. kérdő névmásos mondatok, amelyeknek hanglejtése elüt a megfelelő valódi kérdő mondatétól, amennyiben nem ereszkedik a mondat elejétől, hanem tovább megmarad a kezdő magasságon. Ilyen a felszólító funkciójú következő mondat is: *Hoznál egy kis vizet!*, amely már nem az eldöntendő kérdő mondatok szokásos emelkedő-ereszkedő hanglejtését mutatja, hanem ereszkedő hanglejtésű. E két mondatféleséget a mondatfajta formális ismertetőjegyeinek a tárgyalásakor — mint periferikus alkalmazásmódokat nem említettük.

A grammatikai forma és funkció ellentmondása körébe vonhatók a kérdő mondatok hanglejtésének egyes „szabálytalanságai” is.

⁴² Az ilyen, funkciójukat megváltoztatott mondatfajtaikat BRUGMANN keverékformáknak (*Mischformen*) nevezi. Ez a mondat például: *Du schweigst?* felkiáltó mondat is lehet, kérdő mondat is. (I. m. 27.)

⁴³ Vö. BLOOMFIELD i. m. 142.

⁴⁴ MARTY idevágó megállapítása kitűnően jellemzi mind az egyéni lélektani, mind a társadalmi feltételét a mondatfaj funkciócseréjének: „Wenn die nächst primäre Intention einer Äusserung die ist, eine Tatsache mitzutellen wie die, daß ich mich freue oder daß ich mich fürchte u. dgl. — obschon als weitere Folge das Eintreten einer irgendwie entsprechenden Gemüts- oder Willenstätigkeit im Hörer intendiert und erwartet sein mag — so haben wir eine Aussage vor uns . . . Äussere ich aber eine solche Formel, wie z. B. 'ich wünsche, daß du dies tust', direkt in der Intention und Erwartung, dadurch eine gewisse Willenstätigkeit im Hörer zu erwecken, und dieser Funktionswechsel wird möglich, nachdem ich die Phrase öfter mit der Absicht, dadurch mittelbar ein Wollen und Handeln hervorzurufen, erfolgreich verwendet habe, so liegt m. E. ein Wunsch- und Befehlsatz vor, dem bloss von der anderen Gebrauchsweise her das Gewand einer Aussage noch anhängt” (i. m. 202). Vö. még LERCH i. m. 148.

pszichikai felépítettségéről mondtunk. Ugyanezen okból más mondatfajták nem alkalmasak a kérdő mondat funkciójának a betöltésére. A funkciócsere szempontjából nem jön figyelembe a kijelentő mondat, amelyet negatív megkülönböztető jegyei nem tesznek alkalmassá arra, hogy más, jegyekben gazdagabb mondatfajták helyett álljon, de ugyanezen okból más mondatfajta sem állhat helyette. A felszólító és az óhajtó mondat egymást helyettesítheti, de egyébként inkább passzív módon viselkednek: minden emotív mondatfajta betöltheti funkcióját. A felkiáltó mondat inkább aktív módon viselkedik. Általában elmondhatjuk, hogy az emotív mondatfajták aktív és passzív szerepe fordított arányban áll egymással: menél több aktív szerep betöltésére alkalmas, annál kevesebb passzív szerepet vállalhat és viszont.

Említettük, hogy a funkciójában megváltozott mondatfajta megőriz valamit eredeti funkciójából. A más funkciójában használt kérdő mondatok sajátosságát az adja meg, hogy habár valóságosan nem is, formailag mégis feleletadásra szólítják fel a hallgatót: a kérdő mondatnak itt nincs meg a kérdő-kommunikatív szerepe, de megtartotta kérdő-emóciós szerepét, a kérdés felhívó jellege a hallgató aktivitását jobban felkelti, a hallgató mintegy átéli azt, hogy feleletet ad: *O, miért nem hallani hangotok?* (óhajtó); *Adnál egy kis vizet? Nem kísérne el? Kímés innen? Nem mész ki innen?* (felszólító); *Hát szép ez? Ki tehet erről?* (felkiáltó). Az ilyen, funkciót változtatott kérdő mondatokhoz átmenetet alkotnak azok a kérdő mondatok, amelyek azt fejezik ki, hogy a hallgató álláspontja a teljes bizonytalanságtól valamelyik irányban eltér, s mintegy szuggerálja az igenlő vagy tagadó feleletet. Néha álláspontjának megerősítését várja inkább a kérdező, s ilyenkor a kérdő mondat, amelyben többnyire *úgy-e, igaz* szócska van, reményt is kifejez: *Pedig úgy-e, nem történt nagy baj? De te is szereted az állatokat, igaz?* Azt is kifejezheti a kérdő mondat — rendszerint tagadó mondat csak szócskával — hogy a kérdező méltatlannak találná álláspontjának elvetését. *Csak nem veszed rossz néven őszinteségemet? Hiszen csak nem tagadhatom meg az aláírásomat? Csak meg tudod ezt csinálni?* Olykor nem a kérdéssé tett mondatrész érvényének a megerősítését várja a kérdező, hanem ellenkezőleg, kételyét fejezi ki, tehát azt, hogy inkább elutasító feleletet várna: *Hát te magyar vagy? Hát ez már magyar föld?*

A felkiáltó mondattal kifejezett felszólításnak sajátos jellegét az adja meg, hogy ezek a mondatok szuggesztív erejűek, tulajdonképpen csak tényeknek a nyomatékos rögzítései (olyan tényeknek, amelyeknek a jövőben kell bekövetkezniök), de a kérlelhetetlen akaratot kifejező hanglejtés parancs értékű. Ezeket a mondatokat tehát szuggeráló mondatoknak is lehetne nevezni: *Kímés! Elhallgatsz! Mozogni! Ezt le fogod írni!* — A felkiáltó mondattal kifejezett óhajtás sajátosságát a mondat hiányossága és a feltételes mód adja meg: mindez sejtetésszerű, s ez a vágnak a szárnyalását még fokozza: *Hej, ha én is ott lehetnék!*

A felszólító mondattal kifejezett óhajtás, ha élettelen tárgyra irányul, a megszemélyesítés révén kapja sajátos értékét: *Süss fel nap!* Ha élőlényre, akkor a parancsban rejlő ugyancsak szuggesztív erő hozza az óhajt érzelmileg közelebb a megvalósuláshoz: *Pusztuljon el!*

Az óhajtó mondattal kifejezett felszólítás sajátossága abban van a felszólító mondattal szemben, hogy a hallgató, mivel közvetlen felhívást nem kap, úgy érezheti, hogy saját kényére-kedvére van bízva a döntés, mintha tőle függne, hogy felszólításnak vegye-e a kérdő óhajt, vagy ne. *De szeretném,*

ha eljönne! Az ilyen mondatok tehát a kérésnek még enyhébb változatát képviselik, mint a kérést kifejező felszólító mondatok.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy a funkciójukat megváltoztatott mondatfajok megtartják a formájukhoz kapcsolódó emotív értékeket. A kérdés, a felszólítás, az óhajtás, a felkiáltás (= érzelmkifejezés) ugyanis mind más és más érzelmi-akarati magatartást, attitűdöt vált ki a hallgatóban, s ezt a funkcióját megváltoztatott mondat is kiváltja, ha csökkentettebb mértékben is.

A funkciójukat megváltoztatott mondatfajok esetében tehát egy érdekes kettősség tapasztalható a mondatfajta valódi és elsődleges funkciója és emotív, másodlagos funkciója között. Az utóbbit a forma sugallja.

4. Mind ez ideig nem szóltunk azokról a mondatokról, amelyekben valamilyen lexikális elem, többnyire ige jelzi, hogy milyen mondatfajtról van szó. Ilyenkor a mondatfajta mintegy megnevezi magát.⁴⁵ *El óhajtok menni innen. Megparancsolom, hogy menj el! Megkérdem, hogy el akarsz-e menni.* Ezek a mondatok indirekt módon, egy lexikális elem közvetítésével fejeznek ki óhajt, parancsot, kérdést. Hogyan kell az ilyen mondatokat elbírálnunk? Ugy látom, ezeket a mondat típusokat egészen másként kell kezelni, mint a funkciócseréjeit.

A beszélőnek a valósághoz és a hallgatóhoz való sajátos viszonyát, állásfoglalását kifejező mondatfunkciót egy-egy ugyancsak sajátos mondatfajttal fejezhetjük ki, közvetlenül, főleg az intonáció és az igemódok által. Az így kapott mondatfajták a közvetlen (direkt) mondatfajták. Ezekkel foglalkoztunk eddig. Másrészt mondatfunkciót kifejezhetünk erre a funkcióra utaló lexikális elem közvetítésével, indirekt úton. Az így nyert mondatfajták az közvetett (indirekt) mondatfajták. Az indirekt mondatfajta is kifejezhet kijelentést, érzést, óhajtást, felszólítást és kérdést. Ugyanakkor maga az indirekt mondatfajta egyúttal egy direkt mondatfajttá is tartozik: lehet kijelentő vagy felkiáltó, felszólító, esetleg még kérdő is. Ez a látszólag bonyolult kettősség jól megérthető, ha CH. BALLYnak a mondatdefiníciójára és mondatmagyarazatára gondolunk (i. m. 35—6). Szerinte a mondat két részből áll: a) az érzékelés, emlékezet és fantázia által kapott „représentation”-ból vagy *dictumból* és b) a pszichikai „opération”-ból. (Ez utóbbi megfelel a mások által valósághoz való viszonyoknak vagy állásfoglalásnak nevezett szubjektív magatartásnak). A pszichikai műveletet a modalitás fejezi ki, amelynek van alánya (többnyire a beszélő) és igéje. Ez az ige a modális ige (vagy segédige, esetleg ennek jelentés szempontjából megfelelő főnév, melléknév). Ilyen modális igék az egyes mondatfajták jelleget utaló igék is: *megparancsolom, óhajtom* stb.

Egy a valóságot tükröző objektív tartalomhoz (représentation vagy dictum), például ehhez: *Péter jön* — a következő modalitásviszonyok kapcsolódhatnak:

Állítom, hogy Péter jön. Örülök, hogy Péter jön, Kívánom, hogy Péter jöjjön. Meghagyom, hogy Péter jöjjön. Megkérdem, hogy Péter jön-e.

A modális igék (*állítom* stb.) utalnak egy indirekt mondatfajttára, ugyanakkor maguk — direkt módon — kijelentő mondat szerepét játsszák. Lehet-

⁴⁵ Vö. „I want to know whether you gave that poor beggar anything, we now have a statement about a wish concerning a question, but no statement that this statement is a statement.” (GARDINER i. m. 191.)

nének e mondatok felkiáltók is: *De még mennyire igaz, hogy Péter jön!* (A modalitást itt melléknév fejezi ki!) *Jaj, de örülök, hogy Péter jön!* *De nagyon kívánom, hogy Péter jöjjön!* *Megparancsolom, hogy Péter jöjjön!* *Nohát megkérdezem, hogy jön-e Péter!*

Az indirekt mondatfajták egyszerű (tehát nem összetett) mondatformát is ölthetnek, a magyarban ritkábban: *Kérem az ajtót becsukni!*, más nyelvekben gyakrabban: *Je vous ordonne de sortir.*

Direkt felszólító mondat is utalhat indirekt mondatra valamely, a kommunikációs tevékenységre utaló igével: *Vedd tudomásul, hogy Péter jön!* *Mondd meg, hogy jön-e Péter!*⁴⁶

A lexikális elemekkel, modális igével kifejezett indirekt modalitás⁴⁷ néha direkt modalitássá válik, ha a beszélő intenciója ezt kívánja és a kollektív szokás már általánossá tette az ilyen használatot. (Vö. MARTY fenti megállapítását.) Ez az eset például az angolban: *I wish he came.* A magyarban a *szeretnék* igealak ment át ilyen változáson, amely az óhajtnak szokásos kifejezőjévé vált, és óhajtó módjeles formájában jelentésében is elkülönült a *szeret* igealaktanól. A franciában hasonló szerepe van a *(je)voudrais* igealaknak.

KÁROLY SÁNDOR

⁴⁶ A kommunikációra és a modalitásra utaló lexikai kifejezés egyszerre is meglehet a mondatban, ahogy ezt CH. BALLY példája is mutatja: „Je vous fais savoir (communication) que je suis convaincu (modalité) que la terre tourne” (i. m. 50).

⁴⁷ Vö. B. B. Виноградов, О категории модальности в русском языке (Труды института русского языка II. 1950. 62.)